

HENGELO (O.), VAN DORP TOT STAD

DOOR

SJ. GROENMAN

Inleiding

Tengevolge van de bombardementen van 18 Maart, 6 en 7 October 1944 is het centrum van het Overijsselse Hengelo over een grote oppervlakte verwoest. Het is noodzakelijk, dat een geheel nieuwe binnenstad wordt gebouwd. En in verband daarmee rijst de vraag, van welke allure het toekomstige centrum van Hengelo, gezien de ontwikkelingsmogelijkheden dezer gemeente, zal moeten zijn.

Teneinde een inzicht te verkrijgen in de economische structuur van Hengelo werd in Juni 1945 aan het Economisch Technologisch Instituut Overijssel te Zwolle door de Gedelegeerde voor Hengelo van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw en de Bouwnijverheid opgedragen een rapport uit te brengen, waarin de verschijnselen, welke licht zouden kunnen doen schijnen over de bestaande economische structuur en de toekomstige ontwikkeling der gemeente, aan een beschouwing zouden worden onderworpen. Met toestemming van de opdrachtgever wordt het betreffende rapport hieronder enigszins bekort afgedrukt.

De groei der bevolking

Het is onvermijdelijk bij een bespreking van de bevolkingsgroei ener gemeente, dat men telkens moet verwijzen naar de ontwikkeling van het economisch leven. Tussen groei der bevolking en economische ontwikkeling bestaat in de regel een onverbreekelijk verband. Beide moeten evenwel afzonderlijk worden behandeld.

Hengelo is een snel groeiende gemeente. In Overijssel is het zelfs momenteel de gemeente met het snelst aanwassend zielental. Toen de gemeente Lonneker, die op 1 Mei 1934 is opgegaan in Enschede, nog bestond, stond deze in groeitempo bovenaan. Volgens indexcijfers ($31-12-1899 = 100$) bracht Lonneker het in 1934 al tot 318, daarmee de andere Overijsselse gemeenten verre achter zich latend. Lonneker's groei was evenwel sterk geflatteerd. In werkelijkheid was het de aanwassende bevolking van Enschede, die binnen het territoir dier gemeente geen ruimte vond, welke zorg droeg voor deze sterke groei. Brengt men een correctie aan in deze zin, dat een deel van het accres van Lonneker wordt gerekend te behoren tot de bevolkingstoename van Enschede en dat Lonneker niet

sneller gegroeid is dan andere agrarische gemeenten, dan zou men in indexcijfers uitgedrukt het volgende beeld verkrijgen. (Het indexcijfer voor Lonneker is daarbij bepaald op 150).

	31-12-1899	31-12-1933	31-12-1942
Enschede	100	286	—
Lonneker	100	150	—
Enschede na 1-5-1934	100	244	267
Hengelo	100	234	288

Toevalligerwijs zijn op 1 Mei 1937 bij een grenswijziging 943 personen overgegaan van Enschede naar Hengelo. Ook zonder deze overgang zou Hengelo op het einde van 1942 een hoger cijfer te zien gegeven hebben dan de in 1934 ontstane gemeente Enschede. Het is echter tevens duidelijk, dat het eigenlijke Enschede, getuige de aanwas van het inwonertal vóór de samenvoeging, nog sterker is gegroeid dan Hengelo.

Vergelijkt men de bevolkingsgroei van Hengelo met die van Deventer, Zwolle en Almelo, steden, die wat zielental betreft met Hengelo kunnen worden vergeleken, dan komt wel zeer helder tot uiting, hoezeer Hengelo groeit. Men zie onderstaande cijfers: (basis 31-12-1899 = 100).

	Hengelo	Almelo	Zwolle	Deventer
31-12-1910	137	122	111	107
31-12-1920	176	142	117	123
31-12-1930	229	187	133	138
31-12-1940	284	213	142	158
31-12-1942	288	215	147	161

(Basis 31-12-1920 = 100) (Demografische Documentatie Nat. Plan)

	Hengelo	Almelo	Zwolle	Deventer
31-12-1880	28,6	48,3	64,5	60,9
31-12-1890	40,6	55,2	74,8	71,5
31-12-1900	59,2	71,9	86,3	81,3
31-12-1910	78,0	85,9	94,9	86,8
31-12-1920	100,0	100,0	100,0	100,0
31-12-1930	130,5	132,0	113,3	112,3
31-12-1940	157,6	149,9	121,1	128,2
31-12-1942	160,1	151,4	125,1	130,3

Het indexcijfer voor Hengelo in het jaar 1880, zoals men dat in de tweede tabel vindt, is het laagste voor de gehele provincie Overijssel met uitzondering van Enschede, terwijl het indexcijfer voor 1942 onbetwist het hoogste is.

Ook de absolute cijfers voor de 4 hier tezamen gegroepede gemeenten zijn interessant.

	Hengelo	Almelo	Zwolle	Deventer
31-12-1880	6603*)	11851	23060	19634
31-12-1900	15578	17648	30848	26224
31-12-1920	26303	24558	35743	32248
31-12-1942	43174	37180	44702	42027

Hengelo, dat aan het begin der vorige eeuw niet meer was dan een dorpje, ontstaan in de marke Woolde en dat tezamen met Woolde, Oele en Beckum tot een zelfstandige gemeente werd, had ultimo 1942 meer inwoners dan Deventer en bijna evenveel inwoners als Zwolle. Daar bij een opleving der economische bedrijvigheid verwacht mag worden, dat de groei van Hengelo zal worden versneld, terwijl de verwachting gewettigd is, dat Zwolle dan geringere vestigings- en misschien zelfs vertrekoverschotten te zien zal geven, is het waarschijnlijk, dat over enige jaren Hengelo meer inwoners zal tellen dan Zwolle.

Het feit, dat Hengelo nog niet zo lang geleden een dorp was — bij de volkstelling van 1869 telde het zonder de omringende buurtschappen 2.373 inwoners — moet van invloed zijn op de tegenwoordige sociale structuur. Hengelo heeft soms nog de trekken van een dorp, niet alleen stedenbouwkundig, doch ook b.v. in de allures van de middenstand. Voor Hengelo is thans evenwel, daar wederopbouw vernieuwing en modernisering betekent, de ontwikkeling tot stad afgesloten. Er is alle reden om aan te nemen, dat met het aanzien van de plaats ook de sociale structuur zal verstedelijken. Met de bevolkingsgroei is zulks in harmonie.

Tot de snelle aanwas der bevolking hebben geboorteoverschot en migratiesurplus beide bijgedragen. Zelfs in Hengelo is het geboorteoverschot de voornaamste component van de bevolkingsgroei, terwijl het vestigingsoverschot zorgdraagt voor de grilligheden in de groeilijn. Hengelo heeft een hoog geboorteoverschot, dat evenwel speciaal veroorzaakt wordt door een reeds decennien achtereen laag sterftecijfer. De opbouw van de bevolking naar leeftijd, de z.g. leeftijdsopbouw, vertoont relatief dicht bezette lagen voor de leeftijden van 20—50 jaar. Oude mensen zowel als kinderen, de groepen dus, waarin de sterfte het grootst is, zijn naar verhouding niet sterk vertegenwoordigd.

Tussen alle demografische verschijnselen bestaat een onderlinge samenhang. Zoals de sterfte samenhangt met de leeftijdsopbouw zo hangt de leeftijdsopbouw weer samen met de migratie. Hengelo en Enschede, de beide gemeenten, die verreweg de — naar verhouding tot hun inwonertal — grootste vestigingsoverschotten hebben gehad, bezitten beide een zelfde leeftijdsopbouw: relatief weinig kinderen en ouden van dagen.

Hengelo heeft van 1880 af slechts enkele jaren gekend, dat het

*) Op 1 Januari 1881 door grenswijziging met Lonneker 7262.

vertrek groter was dan de vestiging. Meesttijds waren er flinke, deels zeer grote immigratiesurplussen. Vertrekoverschotten waren er in de jaren 1894, 1902, 1906, 1918, 1931—1933, 1941 en 1942. Opvallend grote vestigingsoverschotten waren er in 1896—1901, 1911—1917, 1920, 1925—1929 (speciaal 1927 en 1928) en 1937—1940. De fluctuaties hangen samen met de conjunctuur in de industrie. In de laatste jaren van de vorige eeuw was de bontweverij in volle groei, terwijl ook de metaalbedrijven van Stork en Dijkers, vooral het eerste, reeds op weg waren zich tot hun tegenwoordige grootte te ontwikkelen. Andere metaalbedrijven stonden ofwel nog in de kinderschoenen (Heemaf) ofwel bestonden nog niet (Hazemeyer Electricische Apparatenfabriek en Hazemeyer Signaalapparatenfabriek). De groei der industrie is in deze eeuw gestadig voortgegaan. Verschillende nieuwe bedrijven werden opgericht, zowel in de metaal- als in de textielbranches, bestaande bedrijven breidden zich uit. Voor de bontweverijen werd het hoogtepunt harer ontwikkeling reeds aan de vooravond van de eerste wereldoorlog bereikt, terwijl de andere textiel fabrieken (katoen, wol, kant, trijp) zich nog verder konden ontplooiën. In het bijzonder evenwel ontvingen de metaalbedrijven, waartoe hier ook gerekend worden de bedrijven ter vervaardiging van elektrische apparaten, in deze eeuw een krachtige stimulans. In tegenstelling met de textiel fabrieken konden zij zich in de wereldoorlog 1914—1918 nog ontwikkelen. De vestigingssaldi, ook in de eerste jaren van deze oorlog, hangen daarmee samen. In dit verband kan worden opgemerkt, dat de geboorte- en sterftecijfers wel door de oorlogsomstandigheden een afwijking hebben ondergaan, in deze zin, dat de geboorten achteruitliepen en de sterfgevallen talrijker werden.

De sterke groei van de bevolking in de periode 1925—1929 is het gevolg van de gunstige ontwikkeling der Hengelose industrie. De metaalindustrie, die enkele jaren na de eerste wereldoorlog enige terugschlag ondervond, bereikt dan een nieuw hoogtepunt. De jonge electrotechnische industrie levert daarvoor een belangrijke bijdrage. De bontweverijen, waarvan er kort daarop 3 zouden verdwijnen, hebben dan nog een goede personeelsbezetting, terwijl de enige katoenspinnerij sterk vooruitgaat. Met de conjunctuüromslag houden de migratieverliezen in 1931 en volgende jaren verband. Opvallend is weer daarna, dat de opleving der industrie aan de vooravond van de tweede wereldoorlog onmiddellijk zijn weerslag vindt in de migratie. Het personeel der metaalindustrie in haar geheel ondergaat dan een grote uitbreiding, die de teruggang van de vorige jaren volledig en meer dan dat teniet doet.

In het voorgaande is duidelijk naar voren gebracht, dat de groei der bevolking in zeer sterke mate verband houdt met de ontwikkeling van Hengelo's voornaamste bestaansbron, de industrie. Het behoeft

evenwel weinig commentaar, dat de ontwikkeling van dorp tot stad, welke Hengelo heeft doorgemaakt, ook met zich bracht, dat de verzorgende bedrijven in de Hengelose gemeenschap hun vleugels konden uitslaan. Met het groeien van de bevolking nam ook de behoefte toe aan bedrijven en beoefenaren van beroepen, die in een dorpsgemeenschap geen reden van bestaan hebben. Het verzorgende apparaat werd steeds vollediger geoutilleerd, hetgeen op het zielental een positieve invloed uitoefende.

In een volgend hoofdstuk, waaraan voor de goede orde in dit rapport een analyse dient vooraf te gaan van de economische structuur der gemeente, zullen enkele mededelingen worden gedaan omtrent de waarschijnlijk te achten loop van de bevolking in de toekomst. Hier kunnen evenwel nog een aantal opmerkingen worden gemaakt over tendenzen, die zich niet in direct verband met de economische ontwikkeling hebben voorgedaan in de demografische verschijnselen.

In de eerste plaats is in Hengelo, niet anders dan in andere gemeenten, het geboortecijfer sedert het begin dezer eeuw gedaald. In de periode van 1901—1905 bedroeg het 36,8 ‰ van de gemiddelde bevolking, in het tijdvak 1936—1940 19,8 ‰. Het sterftecijfer is gedaald van 13,4 tot 7,1 ‰. Het geboorteoverschot liep derhalve terug van 23,4 tot 12,7 ‰.

In overeenstemming hiermede is de bevolking verouderd. De basis van de bevolkingspyramide is van 1909—1930 duidelijk smaller geworden. Tevens ziet men bij vergelijking van de leeftijds-
pyramiden van 1909 en 1930 dat de eigenaardige leeftijdsopbouw, die tijdens de Volkstelling 1930 aan de dag getreden is en die zoals hierboven gezegd verband houdt met de migratie (het dicht bezet zijn van de leeftijds-
lagen van 20—50 jaar) van recente datum is. In 1909 had Hengelo nog een bevolkingspyramide met een zeer brede basis. Bij het beschouwen van de leeftijdsopbouw van 1930 bedenke men, dat in de jaren daarvóór de immigratie wel zeer groot was.

Nauwkeurige cijfers betreffende de verschuivingen in de leeftijdsopbouw ontbreken voor de jaren na 1930. Op grond van de daling van het geboortecijfer en de verlenging van de levensduur is een veroudering der bevolking wel aannemelijk. Daartoe zal in de eerste jaren na 1930 ook medegewerkt hebben het vertrek, waaronder veel jonge mensen en jonge gezinnen zullen zijn begrepen. De immigratie aan de vooravond van de tweede wereldoorlog zal daarentegen weer een versterking hebben opgeleverd voor de middengroepen. Op grond van de kiezerslijsten kan men concluderen, dat de bevolking van Hengelo inderdaad ouder geworden is. In dezelfde richting wijst ook onderstaand staatje, waarin voor het jaar 1943 gegevens zijn verwerkt van

het Centraal Distributiekantoor, welke zijn afgeleid uit de uitreiking van textielkaarten en wel die, met de uitreiking waarvan een begin gemaakt is in de maand Mei.

	1930		1942	
	absoluut	in %	absoluut	in %
0 t/m 1 jaar	1.479	4,3	1.425	3,3
2 t/m 3 jaar	1.329	3,9	1.579	3,6
4 t/m 14 jaar	6.837	19,9	8.894	20,3
15 jaar en ouder	24.693	72,1	31.930	72,9
T o t a a l	34.338	100,-	43.828	100,-

Het Centraal Distributiekantoor beschikte ook nog over cijfers betreffende de uitreiking van distributiekarten in het jaar 1942. Deze zijn hieronder in een tabelletje verwerkt.

	1930		1942	
	absoluut	in %	absoluut	in %
0 t/m 3 jaar	2.808	8,2	3.319	7,8
4 t/m 13 jaar	6.245	18,2	7.340	17,3
14 t/m 20 jaar	4.321	12,6	4.819	11,3
21 jaar en ouder	20.964	61,1	27.028	63,6
Totaal	34.338	100,-	42.506	100,-

Deze cijfers, die wellicht betrouwbaarder zijn dan de vorige, geven ook een veroudering aan.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de getalsverhouding tussen mannen en vrouwen. Van oudsher heeft Hengelo een mannenoverschot, zulks in tegenstelling met oude steden als Zwolle, Deventer en Almelo. Ook Enschede in zijn vroegere vorm had altijd een vrouwenoverschot. De afwijkende positie van Hengelo hangt vooreerst samen met het karakter der aanwezige industrie. Hengelo's fabrieken verschaffen in de eerste plaats werk aan mannen. De metaalnijverheid voert thans in Hengelo verre de boventoon. De werkgelegenheid voor meisjes wordt daardoor sterk beperkt. In de tweede plaats wijst het verschijnsel erop, dat Hengelo onder zijn inwoners relatief minder mensen telt, die huispersoneel houden. Opvallend is, dat in de periode van de expansie der industrie en van grote vestigingsoverschotten het mannensurplus groter wordt, terwijl het in de jaren, dat de vestiging geringer is, andersom is. In 1941 en 1942 is het mannenoverschot omgeslagen in een vrouwenoverschot. Vertrekoverschotten in die jaren hebben daartoe medegewerkt. De tendens evenwel naar een getalsevenwicht en een verschuiving ten gunste van de vrouwen bestond al jaren. Het is mogelijk, dat bij de te verwachten opbloei van de metaalnijverheid weer een gering

mannenoverschot ontstaat. Groter evenwel is de kans, dat de vrouwen hun numeriek sterkere positie, zij het met ups en downs, zullen weten te handhaven. Naarmate het stedelijk karakter van Hengelo zich doorzet zal het vrouwelijke element in de bevolking sterker worden.

De economische structuur

De in 1899 en 1930 gehouden beroepstellingen vormen tezamen een goed uitgangspunt voor beschouwingen over de economische structuur. Niet alleen doen zij goed uitkomen, waar voor Hengelo het zwaartepunt in deze structuur ligt, doch bovendien geven zij een inzicht in de veranderingen, welke zich sedert het begin van deze eeuw hebben voltrokken. Oriënterend is het volgende overzicht:

Procentuele verdeling der beroepsbevolking

	1899	1930
industrie en ambacht	72,8	70,1
landbouw	10,6	4,-
visserij en jacht	0,05	—
handel	4,4	8,3
verkeer	4,3	5,6
crediet- en bankwezen	—	0,4
verzekeringswezen	0,07	0,6
overige bedrijven en vrije beroepen	0,9	2,9
onderwijs	1,1	2,1
huiselijke diensten	5,—	5,5
losse werklieden	0,5	0,3
godsdienst	0,4	0,3
T o t a a l	100,—	100,—

De overheersende positie van de groep industrie en ambacht springt in het oog. Alle andere groepen blijven daarbij verre ten achter. Als gemeente met circa 15.000 inwoners in 1899 had Hengelo nog een meer uitgesproken industriële signatuur dan als gemeente met ruim 34.000 inwoners in 1930. De kleine achteruitgang van het percentage, dat in industrie en ambacht werkzaam is, is overigens vanzelfsprekend, omdat in de tussentijd 30 jaren doordat Hengelo steeds meer stad werd de neringdoende middenstand niet alleen in absolute, doch ook in relatieve zin wel steeds belangrijker moest worden. In deze eeuw valt bovendien een sterke ontwikkeling van het verkeer te constateren. Ook uit deze hoofde mocht een relatieve achteruitgang van andere beroeps-categorieën worden verwacht. Geheel in de lijn der ontwikkeling ligt verder ook het relatief belangrijker worden van de groepen „vrije beroepen” en „onderwijs”. Neemt men dat alles in aanmerking, dan is de betrekkelijke achteruitgang van de groep „industrie” gering te

noemen. De sterkste achteruitgang vertoonde dan ook een andere groep, n.l. de landbouw. Het aantal beoefenaren in de landbouw liep zelfs in absolute zin achteruit (645, 610).

Het aantal personen werkzaam in industrie en ambacht nam toe van 4.447 tot 10.601. Men kan derhalve zeggen, dat de industriële ontwikkeling van Hengelo succesvol is geweest. Merkwaardig is nu evenwel, dat de inderdaad zeer gunstige ontwikkeling van de industrie zich wel zeer ongelijkmatig heeft verdeeld over de diverse takken van bedrijf. In 1899 werkten er 2.427 personen in de textielindustrie met inbegrip van het ambacht, ofwel 39,7 % van het aantal in beroep werkzamen. In 1930 was dit aantal toegenomen tot 2.584 ofwel relatief gedaald tot 17,1 %. Daarentegen werkten er in 1899 942 personen in de metaalindustrie ofwel 15,4 % der beroepsbevolking, terwijl de cijfers voor 1930 luiden 4.894 en 32,4. M.a.w. het accent in de Hengelose industrie is in 30 jaren tijd radicaal verlegd. Berekent men de percentages alleen van de industriële beroepsbevolking dan verkrijgt men de volgende verschuiving:

	1899	1930
textielindustrie	54,6	24,4
metaalindustrie	21,3	46,2
totaal industrie	100,—	100,—

Een andere verschuiving heeft zich binnen de groep „textielindustrie” voorgedaan. Men kan dat het beste aantonen met enkele cijfers betreffende de personeelsbezetting der textieffabrieken, welke in Hengelo worden gevonden. Volgens de Verslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Hengelo waren er omstreeks 1900 circa 2.700 mannen en vrouwen werkzaam in de textielindustrie en wel 2.400 in de bontweverijen en 300 in een spinnerij (N.K.S.). In 1930 daarentegen hadden de bontweverijen bij de Bedrijfstelling 1.343 arbeidskrachten, tegen de overige textieffabrieken 1.371. En bij deze bedrijven bleef weer de in 1899 reeds aanwezige katoenspinnerij, die zich overigens goed ontwikkelde, in arbeidersaantal ten achter bij de gezamenlijke overige textieffabrieken.

Van textielplaats is Hengelo dus metaalstad geworden en deze wijziging heeft zich nog niet zo heel lang geleden voltrokken. Van oudsher vond men in Hengelo de bontweverij, waarmede in de 18e eeuw de naam verbonden is van Wolter ten Cate (1701-1796)¹⁾. In de dertiger jaren der vorige eeuw vestigde zich te Hengelo de bekende Belgische bontwever De Maere. De eerste stoomweverij was die van C. T. Stork. Het is merkwaardig, dat de grote Charles T. Stork niet

¹⁾ Standaardwerk „Overijssel” (van Engelen v. d. Veen, ter Kuile en Schuiling), 1931, blz. 331, dr. J. A. P. G. Boot „De Twentse Katoennijverheid”, 1935, blz. 35.

begonnen is als machinefabrikant doch als textielfabrikant. C. T. Stork (1822-1895) was reeds in 1836 deelgenoot in een calicotweverij te Oldenzaal, waarvan de ververij zich bevond aan de Dinkel onder Denekamp. Dit bedrijf is in 1853 verplaatst naar Hengelo, waarna in 1858 voor het eerst stoomkracht werd aangewend²⁾. Uit dit bedrijf is de Koninklijke Weefgoederen Fabriek (K.W.F.) voortgekomen. In de zestiger jaren ontstond daarnaast een ander bedrijf, dat tot in deze eeuw heeft bestaan: de Twentse Bontweverij (Zehender Traus). Daarbij voegde zich in 1871 als derde bedrijf de Hengelose Bontweverij, die de zaken voortzette van een firma, die sedert 1868 in moeilijkheden verkeerde. Ook dit bedrijf is tot ver in deze eeuw blijven voortbestaan. De aanwezigheid van een bevolking, die gewend was aan de bontweverij, heeft volgens Boot³⁾ de bontweverijen aangetrokken. In 1865 werd opgericht de Nederlandse Katoen Spinnerij (N.K.S.) (De Monchy en Veder). Hengelo was dus in de zestiger jaren tot een textielplaats van betekenis geworden. Voor de ontwikkeling der textielindustrie was stellig een gunstige omstandigheid, dat Hengelo in 1865 spoorverbindingen kreeg met Almelo, Oldenzaal (en Salzbergen) en Zutphen en in het volgende jaar met Enschede.

Het eerste metaalbedrijf komt in 1868. In 1859 stichtte Coenraad C. Stork, broeder van C. T. Stork, tezamen met de smid Meyling in Borne een reparatiewerkplaats voor textielmachines. Dit bedrijf werd in 1868 overgebracht naar Hengelo⁴⁾. C. T. Stork, die voor die tijd nog te Oldenzaal woonde, alwaar hij een spinnerij had (die hij naderhand overdeed aan H. P. Gelderman), vestigde zich in 1868 te Hengelo en nam de leiding van de fabriek op zich. Uit de reparatiewerkplaats groeide de befaamde machinefabriek, die thans aan meer dan 3.000 arbeiders werk verschaft. Uit de machinefabriek kwam in 1898 een fabriek van hijswerktuigen voort (Stork Hijsch). In 1879 werd de machinefabriek van G. Dijkers gesticht. Omtrent de grootte der in het laatste kwart der vorige eeuw bestaande fabrieken geeft onderstaande staat een idee. De gegevens werden ontleend aan de Verslagen van de Kamer van Koophandel en fabrieken te Hengelo.

	1887	1892	1898
K.W.F.	750	712	945
Heng. Bontweverij	434	607	633
Twentse Bontweverij	347	440	454
Insulinde	—	—	156
Bontweverijen tezamen	1531	1759	2188

²⁾ Boot, blz. 261, 284.

³⁾ Boot, blz. 117.

⁴⁾ Standaardwerk „Overijssel”, blz. 346, 415. „Het Geslacht Stork” (1915), blz. 113.

	1887	1892	1898
N.K.S.	220	229	291
Stork	373	438	567
Dikkers	90	146	193

Terwijl nu, reeds omstreeks 1900, doch vooral daarna, tal van bedrijven van betekenis zijn opgericht en bestaande bedrijven zich uitbreidden, is het wel opvallend, dat de textielindustrie zich minder goed heeft ontwikkeld dan de metaalindustrie en dat met name de bontweverij naderhand in absolute betekenis is achteruitgegaan. Van de nieuwe metaalbedrijven zijn Heemaf, Hazemeyer's Electricische Apparatenfabriek en Hazemeyer's Signaalapparatenfabriek (Hazemeyer Vuurleidingen) de belangrijkste.

Hieronder volgt een overzicht van de personeelsbezetting van de Hengelse industriële bedrijven op verschillende tijdstippen. De gegevens zijn ontleend aan de Verslagen van de Kamer van Koophandel te Hengelo, het Rapport der Staatscommissie-Jolles⁵⁾, de Bedrijfstelling 1930 en de documentatie van het Economisch Technologisch instituut Overijssel.

	1914	1915/1916	1920	1928	1930
K.W.P.		983	—	1155	
Hengelse Bontweverij		510		601	
Twentse Bontweverij		273		243	
Bontweverij Insulinde		207		151	
Bontweverijen te zamen	2780	1975	2809	2150	1343
N.K.S.	359	440	402	664	635
Eerste Ned. Kantfabriek	53	62	192	219	401
Kantfabriek Tubantia	—	—	—	34	
Hengelse Textielfabr. (kant)	—	—	—	20	145
Holl. wolweverij Hulshoff-Poll	84	85	104	158	
Hengelse Trijpweverij	53	40	81	87	75
Poetskatoenfabriek S. Kanteman	—	29	?	50	52
Bieze Stork naaigaren	—	93	250 ?	78	104
Overige textielfabrieken tezamen	549	749	1029 ?	1310	1412
Machinefabriek Stork	1496	1153	2167	2024	2400
Stork Hijsch	174	147	260	272	
Dikkers	485	486	724	724	858
Heemaf	483	434	1263	1023	
Hazemeyer Electr. Apparaten	59	76	268	301	2078
Hazemeyer Signaal	—	—	—	148	
Overige fabrieken van electr. apparaten, meetinstr. e.d.	?	?	±40	150	

⁵⁾ Verslag Staatscommissie Kanaal Twente (1917).

Belangrijkste metaalfabrieken	2697	2296	4722	4642	5336
Twents Centraal Station	29	?	90	175	212

Verschillende andere bedrijven zouden in dit overzicht nog kunnen worden opgenomen. Daar het er evenwel om gaat de economische structuur van Hengelo te typeren zijn van deze bedrijven (steenbakkerijen, brouwerij, confectiefabrieken, draadvlechterijen) niet de gespecificeerde gegevens vermeld.

De personeelsbezetting der gezamenlijke bontweverijen is omstreeks 1930 sterk achteruitgelopen door de opheffing van de bedrijven Insulinde, Twentse Bontweverij en Hengelose Bontweverij. De verschuiving van textiel naar metaal is daardoor in de dertiger jaren in de hand gewerkt. Aan de andere kant hebben verschillende metaalbedrijven zich na 1930, na de terugslag gedurende de jaren der depressie, geheel kunnen herstellen en hebben een hoge vlucht genomen. Men zie onderstaande cijfers:

	1932	1939
Bontweverijen	670	827 (K.W.F.)
N.K.S.	512	684
Overige textielbedrijven	545	760
Totaal textiel	1727	2271
Stork	1687	3044 *)
Dijkers	599	1020
Heemaf	509	811
Hazemeyer Electriche App.	292	617
Hazemeyer Signaal	107	621
Overige electro-technische fabrieken	96	148
Totaal metaal	3290	6261

De achteruitgang van de bontweverij vraagt om een verklaring. Vooreerst kan er op gewezen worden, dat de export van bontgeweven manufacturen van 1929—1934 sterk is achteruitgelopen. In 1929 omvatte de uitvoer van deze producten 6.454 ton, in 1934 1.475 ton. In geldswaarde liep deze export terug van ruim 22 miljoen gulden tot bijna 3 miljoen. De afzet in Ned. Oost-Indië van sarongs, kains pandjang, slendangs en dergelijke slonk met rasse schreden. Deze ongunstige ontwikkeling moet in de eerste plaats worden toegeschreven aan de concurrentie van Japan. De Japanse industrie bracht speciaal bontgeweven manufacturen zeer goedkoop aan de markt. In 1929 kwam Japan voor het eerst ook met fijne sarongs op de Indische markt. In de Verslagen van de Kamer van Koop-

*) Stork Hijsch verplaatst naar Haarlem.

handel te Hengelo vindt men ter illustratie van de verschuivingen op de Indische markt cijfers, die duidelijke taal spreken. Er kan verder nog gewezen worden op de ontwikkeling van de inheemse weverij, welke zich kon bedienen van goedkope Japanse garens.

Men kan de onderstelling opperen, dat de ongunstige gang van zaken in de bontweverij ook teruggevoerd moet worden op oorzaken, die in Hengelo zelf liggen. Voor deze onderstelling pleit, dat in Enschede de bontweverijen zich hebben staande gehouden. Wellicht moet de ondergang van de drie Hengelose bontweverijen geweten worden aan conservatief beheer, dat zich niet wist aan te passen aan de nieuwe marktverhoudingen. Gezegd is ook wel, dat Hengelo geen goed milieu vormt voor de textielindustrie. In Hengelo zou de textielindustrie moeilijkheden hebben met de voorziening van arbeidskrachten omdat de metaalindustrie voor de flinke arbeider meer perspectief biedt. In de metaalindustrie worden, althans voor een deel van de arbeiders, hogere lonen betaald. De metaalindustrie vraagt van de arbeider meer initiatief, terwijl de textielindustrie relatief saai is. De arbeid in de textielindustrie, voorzover deze niet te zwaar is, leent zich door zijn eentonigheid dikwijls beter voor meisjes. Veelal is de metaalarbeider beter ontwikkeld dan de textielarbeider. Dit zijn evenwel slechts algemene opmerkingen. Er zijn in de textielindustrie steeds vele mannelijke arbeiders werkzaam geweest en velen hebben daarin een passende werkkring gevonden. Bepaalde werkzaamheden kunnen door meisjes niet worden verricht. De mening, dat de textielindustrie in Hengelo geen goed milieu zou hebben om zich te ontwikkelen of alleen maar te handhaven lijkt ons niet juist. De aanwezigheid der metaalbedrijven, hoewel zij wellicht het loonpeil omhoog trekken, is op zichzelf niet een factor, die op de ontwikkeling van de textielindustrie belemmerend behoeft te werken. De groei van de Nederlandse Katoenspinnerij spreekt zulks tegen, evenals het ontstaan van verschillende andere textielbedrijven. De metaalindustrie doet de textiefabrieken geen concurrentie aan ten aanzien van de meisjes. Er zijn dan ook nog steeds gezinnen, waarvan de dochters door de moeder op het bedrijf gebracht worden, waar zij zelve vroeger heeft gewerkt.

Aan bovenstaande opmerkingen kan worden toegevoegd, dat het voor een stad als Hengelo ten zeerste gewenst is, dat naast de metaalindustrie een aantal flinke bedrijven van andere aard aanwezig is. In de eerste plaats wel textiefabrieken, die er nu eenmaal van oudsher zijn en die er zijn ingeburgerd. Wenselijk is voor een industriële gemeente, dat de welvaart niet uitsluitend afhangt van één tak van nijverheid. Een gevarieerd beeld is aantrekkelijk. Hoezeer men ook ingenomen moet zijn met de voorspoedige ontwikkeling van Hengelo's industrie, verhoed moet worden, dat de plaats wordt als één van die gemeenten, waar slapte

of staking in één bedrijfstak als een zwarte schaduw over de ganse gemeenschap kan liggen.

Het aantal personen, werkzaam in de bedrijfsklasse „handel” vertoonde in het tijdvak van 1899—1930 een toename van 4,4—8,3 %. In absolute cijfers nam het aantal personen in deze categorie werkzaam toe van 264 tot 840. Zoals gezegd ligt deze ontwikkeling voor de hand. Het is ten einde de betekenis van het procentuële getal te kunnen waardenen dienstig een vergelijking te maken met een aantal andere steden in Overijssel. Daarbij is tevens getracht een scheiding aan te brengen tussen plaatselijk verzorgende handel en regionaal verzorgende handel. Hieronder ziet men het resultaat.

Aandeel in procenten van de totale beroepsbevolking in 1930

	plaatselijk verzorgende handel	niet-plaatselijk verzorgende handel	totaal handel
Hengelo	7,4	0,9	8,3
Enschede (zonder Lonneker)	9,8	1,7	11,4
Almelo	10,0	1,1	11,1
Deventer	10,7	4,0	14,6
Zwolle	12,4	4,7	17,0

Beziet men deze cijfers dan blijkt in Hengelo de beroeps categorie „handel” van minder belang te zijn dan in elk van de andere hier genoemde Overijsselse steden. ⁶⁾ Dit geldt zowel voor de plaatselijk verzorgende, als voor de niet-plaatselijk verzorgende handel. In het bijzonder blijkt ook uit het overzicht, dat Zwolle en Deventer veel meer handelssteden zijn dan de Twentse centra. Op de betekenis van deze cijfers wordt in het volgende hoofdstuk nog teruggekomen.

De Bedrijfstelling, zoals deze gepubliceerd is in het Marktanalytisch Handboek geeft ook enig inzicht in de winkelvoorraad van Hengelo in 1930. Men kan Hengelo op dit punt het best vergelijken met Almelo en Deventer, steden, die in 1930 practisch evenveel inwoners hadden. Het blijkt dan ten eerste, dat Hengelo minder winkels had dan Almelo en Deventer. De winkelfrequenties bedroegen: Hengelo (aantal inwoners 34.338) 1 op 49 zielen, Deventer (aantal inwoners 36.221) 1 op 40, Almelo (aantal inwoners 32.422) 1 op 41. Nu zou men kunnen opperen dat Hengelo dan misschien grotere winkels heeft; dit is echter gezien de uitkomsten van de Beroepstelling niet zo. De winkelstand in Hengelo had zich in 1930 nog niet in die mate ontplooid als in Deventer en

⁶⁾ Karakteristiek is, dat in Hengelo in 1930 de Joden 0,72 % bevolking uitmaakten, tegen Enschede 1,70 %, Almelo 1,17 %, Deventer 1,13 % en Zwolle 1,46 %.

Almelo. Voor een aantal groepen van winkels is de „achterstand" wel zeer opvallend. Zo vond men in Almelo 7 winkels in zuivelproducten, in Deventer niet minder dan 25. In Hengelo slechts 2. Evenzo vond men in Almelo 47 winkels voor groenten en fruit, in Deventer 56, in Hengelo 34. Verder vond men in Hengelo relatief weinig winkels in manufacturen, in heren- en damesconfectie, in meubelen en boeken. Men moet uit de cijfers wel concluderen, dat Hengelo minder stad was dan Almelo en Deventer op het punt der winkels. Hoewel exacte gegevens dienomtrent ontbreken mag wel aangenomen worden, dat sedert 1930 de winkelstand in Hengelo zich verder heeft ontwikkeld en dat met het groeien der plaats de achterstand wordt ingehaald. Aan de andere kant is de ontplooiingsmogelijkheid van de neringdoende middenstand voor een goed deel afhankelijk van de centrumfunctie, die een plaats heeft ten opzichte van de omgeving. Dit onderwerp zal in het volgende hoofdstuk aan de orde worden gesteld.

Dr. Leyden ⁷⁾ meent, dat in Hengelo de city-vorming reeds een grote betekenis heeft gekregen. Hij poogt dit aan te tonen door te wijzen op de teruggang van het zielental in de kom der plaats. In 1869 woonden er op de nagenoeg 19 ha van de kom 2.380 personen, in 1930 1.837. Het is voor ons duidelijk, dat deze achteruitgang gemakkelijk kan worden verklaard door het teruglopen van de gezinsgrootte, zodat de bewijsvoering wel allerminst sterk is.

Het is wel goed vast te stellen, wat met city-vorming zou kunnen worden bedoeld. Het wil ons voorkomen, dat van city-vorming mag worden gesproken, als er een concentratie plaats vindt van winkels en kantoren in de kern van een plaats en daarmee gepaard gaat een sterk teruglopen van het inwonertal, omdat geleidelijk aan, wat vroeger woonruimte was tot bedrijfsruimte wordt bestemd. De eigenaren van zaken wonen dan niet altijd meer bij hun zaken, doch in de buitenwijken, die arm aan winkels zijn.

De enquête, welke door het Bouwbureau van de Wederopbouw gehouden is naar de door de oorlogsonderhandelingen ontstane schade geeft in bovengenoemde verschijnselen enig inzicht. Uit deze enquête komt vooreerst naar voren, dat een concentratie van winkels en kantoren in sterke mate had plaats gevonden. Ook vond men in het centrum van Hengelo een groot aantal beoefenaren der vrije beroepen, zoals artsen, tandartsen en apothekers, die ten dele in enkele straten geconcentreerd wonen, gelijk dat ook in andere plaatsen veelal het geval is. In het centrum van Hengelo vormde het fabrieksgebouw van de K.W.F. een vreemd element. Dit en enkele andere bedrijven te Hengelo zijn oor-

⁷⁾ Dr. F. Leyden. „Het Urbanisme in Twente", Tijdschrift voor Economische Geografie, 1939, blz. 114.

spronkelijk aan de rand van de dorpskern gevestigd en zijn naderhand door de bebouwing ingesloten.

De winkels en ambachtsbedrijven hebben geen opvallend hoge omzetten, terwijl de personeelssterkte niet groot is. Winkeliers en ambachtlieden wonen op een enkele uitzondering na, bij hun zaak, Het groot-winkelbedrijf heeft in Hengelo zijn intrede gedaan in de levensmiddelenbranche. Ook is er een klein warenhuis gevestigd, waarvan de hoofdzetel te Rotterdam is. De meeste bedrijven zijn gevestigd na 1900, wat in overeenstemming is met de groei van de plaats. Ongeveer de helft der winkeliers en ambachtlieden is uit Hengelo geboortig, ongeveer $\frac{2}{3}$ gedeelte uit Twente.

Er is dus inderdaad een begin van cityvorming in Hengelo, doch weinig in deze zin, dat de binnenstad ontvolkt raakt. Overheersend is verder het gemiddelde middenstandsbedrijf met behoorlijke, geen buitensporig hoge omzetten. Voorts is het Hengelose, althans Twentse element in de middenstand flink vertegenwoordigd. Naar ons werd medegedeeld zouden verschillende zaken, die nu een goede omzet hebben, ontstaan zijn als „vrouwenzaakjes”, waarbij de vrouw van een fabrieksarbeider een winkeltje begon, dat zich geleidelijk uitbreidde, zodat op de duur de arbeider er zijn beroep aan kon geven. Dit was dan het begin van een bloeiende winkel aan Nieuwstraat, Enschedeschestraat, Brinkstraat of Molenstraat. In het algemeen laat de opleiding en scholing der middenstanders nog wel te wensen over, waarin echter geleidelijk verandering ten goede komt. De rudimenten uit het dorpse stadium zijn tot verdwijnen gedoemd.

Uit de vergelijking van de uitkomsten van de Beroepstellingen van 1899 en 1930 bleek een toeneming van het aantal personen werkzaam in de categorieën „onderwijs” en „vrije beroepen”. Men kan Hengelo in dit opzicht weer stellen naast andere Overijsselse steden. Het resultaat is neergelegd in onderstaande staat.

aandeel in % van de totale beroepsbevolking in 1930

	onderwijs			vrije beroepen		
	plaats. verz.	niet plaats. verz.	totaal	plaats. verz.	niet plaats. verz.	totaal
Hengelo	1,6	0,5	2,1	0,7	2,2	2,9
Enschede	1,5	0,6	2,1	0,9	2,7	3,6
Almelo	1,6	0,6	2,1	2,1	2,7	4,8
Deventer	2,-	1,3	3,3	1,3	6,3	7,6
Zwolle	2,-	1,1	3,-	1,9	4,5	6,4

Hengelo vertoont wederom een achterstand tegenover de andere, hier vermelde plaatsen. Men leide daaruit evenwel niet af, dat het intellectuele peil der bevolking van Hengelo lager zou liggen dan in de andere

steden van Overijssel. In de eerste plaats is deze conclusie voorbarig, omdat de metaalarbeiders, waarvan men er in Hengelo zoveel vindt, tot de relatief ontwikkelde arbeiders behoren. In de tweede plaats zijn in de metaalindustrie verhoudingsgewijs veel leidinggevende krachten nodig met een middelbare of hogere technische opleiding.

Hengelo's centrumfunctie

De vraag naar de betekenis van Hengelo als centrum heeft tal van aspecten. Er is een geografisch naast een historisch aspect, er is een economische zijde, er zijn ook culturele en administratieve kanten.

Men kan Hengelo het geografisch centrum noemen van Twente. Daarmede wordt dan niet anders bedoeld, dan dat van de Twentse steden Hengelo ten opzichte van het platteland het meest centraal gelegen is. De plaats ligt op een kruispunt van wegen terwijl tevens hier de spoorlijn afslaat naar Oldenzaal. De verkeersas voor Twente is de straatweg tussen Almelo en Enschede en op deze as ligt Hengelo. Een blik op de kaart doet duidelijk zien, dat Almelo en Enschede de beide eindpunten van de hoofdverkeersweg, ten opzichte van het platteland van Twente een excentrische ligging hebben.

Deze geografische centrale ligging is bevorderlijk voor de betekenis van de plaats als centrum.

Historisch is Hengelo niet het centrum van Twente. Natuurlijk was vroeger de ligging even centraal als tegenwoordig. Met de uitspraak, dat Hengelo niet het historische centrum is van Twente bedoelen wij dan ook alleen, dat in vorige eeuwen Hengelo niet als streekcentrum gefungeerd heeft. Streekcentra waren vooral Enschede en Almelo. Tijdens de Volkstelling van 1869 telde het dorp Hengelo 2.373 zielen, terwijl Almelo (zonder het Ambt) er 4.075 had en Enschede (zonder Lonneker) 5.084. Hengelo was ook niet als Oldenzaal, Delden of Goor een stadje.

Dat in vorige eeuwen Hengelo geen betekenis heeft gehad als regionaal centrum is voor het heden en de toekomst niet zonder belang. Uitgegroeid van dorp tot stad komt Hengelo naar voren tussen de van oudsher aanwezige centra. Economische, culturele, of administratieve centrale voorzieningen, die al in vroegere jaren nodig zijn geweest, zullen in het algemeen gevestigd blijven daar, waar zij van ouds gevestigd zijn, zodat Hengelo, al moge het centraal gelegen zijn, er van verstoken blijft. Zo is er een rechtbank te Almelo en kantongerechten zijn te Almelo en Enschede. Zo is er een arrondissement Almelo van de Rijkswaterstaat, een Voogdijraad, een Agentschap van de Nederlandse Bank. Er zijn te Almelo en Enschede Inspecties van Registratie en Domeinen en van Invoerrechten en Accijnzen. Te Almelo vindt men het Kadaster. Wat de kerkelijke indeling betreft, er zijn onder de classis Deventer der Her-

vormde Kerk een ring Almelo en een ring Enschede, tot welke laatste ook Hengelo behoort en van de Gereformeerde Kerk is er een classis Almelo, waaronder Hengelo en Enschede ressorteren. Dagbladen verschijnen en verschenen te Almelo en Enschede, terwijl Hengelo, dat een drie keer per week verschijnend plaatselijk blad had voor de bevrijding, nu een dagblad heeft gekregen met minder abonné's binnen en buiten de plaats dan het vroegere plaatselijke blad.

Karakteristiek is nu evenwel, dat verschillende instellingen, waarvoor in deze eeuw een zetel moest worden gelocaliseerd, naar Hengelo gekomen zijn, bepaaldelijk omdat Hengelo centraler gelegen is dan Almelo of Enschede. Dit blijkt b.v. heel duidelijk uit het artikel van Zw. O. Broek Roelofs in „Arbeidsbestel", 1943 (blz. 123-125). Hengelo is de zetel voor de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Overijssel (daarvóór van Twente), van de Raad van Arbeid, van het Telefoondistrict in Twente, en van het Gewestelijk Arbeidsbureau (tijdelijk te Enschede).

Er waren oorspronkelijk in Twente tal van Kamers van Koophandel, met alleen te Almelo en Enschede, doch ook te Goor, Stad-Delden, Rijssen, Hengelo, Borne en Oldenzaal. De Kamer van Koophandel te Hengelo werd opgericht in 1852, die in Almelo en Enschede in 1842. In 1923 is de Kamer van Koophandel voor Twente gesticht en Hengelo werd als geografisch middelpunt van Twente daarvoor de aangewezen vestigingsplaats.

De Raad van Arbeid kwam in 1919 naar Hengelo, het Gewestelijk Arbeidsbureau in 1941. Omstreeks 1900 kwam het Twents Centraal Station voor Electriche Stroomlevering, in 1917 een Rijkslandbouwwinterschool. Wegens de centrale ligging vestigden zich verder te Hengelo enige grote benzine-distributiebedrijven en de Handelskamer, die er een bijkantoor inrichtte voor de distributie van artikelen voor de aangesloten coöperaties. Te Hengelo zijn verder gevestigd een Inspectie voor het Lager Onderwijs en de Twentse Fabrikanten-Vereniging.

Zoals de toestand nu in Twente is moet Hengelo zijn centrumfunctie ten aanzien van verschillende centrale voorzieningen met Almelo en daarnaast met Enschede (hier vindt men ook de Keuringsdienst voor Waren) delen. Wel is het zo, dat de jongere diensten zich in de regel in Hengelo hebben gevestigd. De verwachting is gewettigd, dat, hoe ook toevallige omstandigheden bij het bepalen van de zetel voor een dienst of voorziening een rol spelen (geschikt kantoorgebouw, woonplaats functionaris) Hengelo steeds meer diensten en instellingen naar zich toe zal trekken.

In het voorafgaande werden reeds een aantal economische en culturele voorzieningen genoemd. Toch rest ons een bespreking van de betekenis van Hengelo als cultureel en als economisch centrum.

Uit de Beroepstelling blijkt, dat Hengelo ten aanzien van het regionaal verzorgende onderwijs en de regionaal verzorgende „vrije beroepen” iets ten achter blijft bij Almelo en Enschede. Men heeft hier weer te doen met historisch verworven posities, waardoor Hengelo, dat zich uit het stadium van dorp ging opwerken, gehandicapt was. Het culturele leven evenwel is te Hengelo goed ontwikkeld, zozeer, dat de Hengeloërs Hengelo het culturele centrum van Twente vinden. Door de metaalindustrie zijn er in Hengelo tal van geïmporteerde intellectuelen, waardoor Hengelo, dat enerzijds als industriecentrum later opgekomen is dan Almelo en Enschede, van de drie centra de minst Twentse plaats genoemd kan worden. De aanwezigheid der van buiten gekomen intellectuelen werkt op het culturele leven bevruchtend. Deze mensen stellen het op prijs als er „iets te doen” is. Bij uitvoeringen van de Arnhemse Orkestvereniging liepen er extra-bussen van Enschede naar Hengelo. De arbeidersbevolking heeft haar muzikale tradities en, verschillende fabrikan-ten hebben ertoe medegewerkt de arbeiders-muziek- (waaronder zang-) verenigingen tot bloei te brengen. Daar de metaalbewerkers relatief hoog ontwikkeld zijn en een ruime belangstelling hebben, trekken aangelegenheden van cultuur ook de aandacht der arbeiders. De grootste zaal te Hengelo is die van het Concertgebouw (900 personen). Er bestaat evenwel behoefte aan een zaal, plaats biedend aan 1.500 personen. Er bestond reeds voor de oorlog een gebrek aan zaalruimte, in het bijzonder voor tentoonstellingen en schouwburgvoorstellingen.

De betekenis van Hengelo als economisch centrum behoeft een vrij uitvoerige analyse. Normaal is, dat een plaats, die meer is dan dorp, een zeker gebied tot haar invloedssfeer mag rekenen. In dit gebied wonen dan mensen, die voor een aantal economische voorzieningen aangewezen zijn op de centrumplaats. De invloedssferen der verschillende regionale centra zijn vrij scherp van elkander afgebakend. Goede indicaties voor de begrenzing der invloedssfeer zijn de verspreiding van de abonné's der in de centrumplaats verschijnende couranten, de verspreiding der buitenleerlingen van de scholen en de verspreiding van de arbeiders-forensen. Storende invloeden daarbij zijn de aanwezigheid van speciale scholen, die slechts in enkele plaatsen worden gevonden en van fabrieken, die hun arbeiders wel uit zeer wijde omgeving halen. Voor Twente blijkt verder, dat in de Hengelose metaal- en electro-technische industrie honderden arbeiders uit Enschede, Almelo en Oldenzaal werken, steden, die stellig niet tot de invloedssfeer van Hengelo behoren. Brengt men dit alles in rekening dan blijkt het rayon, waarvan Hengelo het economisch middelpunt is, zich uit te strekken over Borne, Stad- en Amt-Delden, Goor en Deurningen (gemeente Weerselo). Het rayon van Hengelo is derhalve naar het Westen uitgerekt, hetgeen ook wel voor de hand ligt,

omdat Hengelo zich moeilijk kon ontplooiën in de richting van Enschede, Almelo en Oldenzaal. Het gebied van Almelo, dat zich uitstrekt over Weerselo, Tubbergen, Vriezenveen, Vroomshoop, Hellendoorn en Rijssen heeft een vollere vorm, terwijl de invloedssfeer van Enschede is afgeplat door de nabijheid der Duitse grens.

Uit een kaartje betreffende de frequentie der autobusdiensten in Twente is volgens de zomerdienstregeling in 1939 af te leiden, dat de weg Enschede-Almelo de voornaamste verkeersader is van Twente. Verder blijkt er een zeer druk verkeer te zijn tussen de Twentse centra onderling. De drukste verbinding, dat blijkt ook uit de Driejaarlijkse Verkeerswaarnemingen van de Rijkswaterstaat 1938, is die tussen Hengelo en Enschede. Er is zoals gezegd tussen de steden onderling veel forensenverkeer. Delfgaauw verzamelde daarover gegevens vóór 1930).⁸⁾ Blijkens een door het Bouwbureau Hengelo in de zomer van 1945 gehouden enquête bij de 22 voornaamste bedrijven was meer dan $\frac{1}{4}$ gedeelte der in deze bedrijven werkzame arbeiders niet in Hengelo woonachtig n.l. 2.232 van de 8.156. Vanuit Enschede werkten in Hengelo ruim 650 arbeiders, meest in de metaalindustrie, vanuit Oldenzaal circa 250, vanuit Almelo circa 170. In dit verband kan er op gewezen worden, dat de afstand van Hengelo naar Enschede 9 km bedraagt. Het is derhalve geen wonder, dat er een economische vervlechting van beide centra heeft plaats gevonden.

De intensieve relaties van Hengelo met Enschede, zoals die duidelijk blijken uit de busdienstregelingen, uit de verkeerswaarnemingen en uit het forensenverkeer, krijgen reliëf als men nog eens aandacht schenkt aan de uitkomsten van de Beroeps- en Bedrijfstelling 1930. Daaruit bleek immers, dat Hengelo relatief weinig winkels heeft en dat de regionaal verzorgende handel, waaronder o.m. ook begrepen worden grote winkels voor manufacturen, mode-artikelen en luxe voorwerpen, in Enschede veel sterker vertegenwoordigd is dan te Hengelo. De intensieve relaties van Hengelo met Enschede betekenen derhalve ook een zekere oriëntatie van Hengelo op Enschede. Enschede is een belangrijker regionaal verzorgend centrum dan Hengelo. In Enschede vindt men een aantal grote warenhuizen, men heeft er meer „keus”. In normale tijden gaan des Zaterdag tal van mensen uit Hengelo in Enschede winkelen. Voor confectie en meubelen, doch b.v. ook voor boeken kan men in Enschede beter terecht. In Enschede vindt men exclusieve dure modezaken, zoals men ze in Hengelo tevergeefs zal zoeken. Kortom, Hengelo mag dan voor Twente het geografisch centrum zijn, als economisch verzorgend centrum voor wijde omgeving heeft het Enschede nog lang niet verdron-

⁸⁾ Ned. Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, Serie voor Stedebouw VII, 1932.

gen. Enschede gaat wat dat betreft, onbetwist aan de spits. Deze positie heeft het in de loop der decennia verworven en de geografisch gunstiger positie van Hengelo heeft daaraan niet kunnen tornen.

De toekomstige demografische en economische ontwikkeling.

Na de bespreking van de bestaande demografische en economische structuur is het thans nodig aandacht te wijden aan de groei van de bevolking en de ontplooiing van het economisch leven in de toekomst. De vorige hoofdstukjes bieden voor een beschouwing over deze groei en ontplooiing goede aanknopingspunten. Het is verder duidelijk, dat tussen demografische en economische verschijnselen ook in de toekomst een nauw verband zal bestaan.

Het is mogelijk een prognosé te maken van de toekomstige groei van het zielental volgens de methode, welke in 1935 ontwikkeld is in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw door Ir. Th. K. van Lohuizen en Dr(s). G. Th. J. Delfgaauw. Deze methode berust hierop, dat de groei der bevolking van een gebied of gemeente wordt vergeleken met die van het Rijk, dat wordt vastgesteld, welke afwijking in positieve of negatieve zin deze groei ten opzichte van die van de Rijksbevolking vertoont en dat deze afwijking ook in rekening wordt gebracht bij het maken van een prognose voor de groei van het zielental in de toekomst, welke prognose overigens parallel loopt met één van de berekeningen, welke voor de toeneming van het inwonertal van ons land is opgezet (door ons is daarvoor gekozen die van Angenot). Teneinde de genoemde afwijking te bepalen kan men nagaan hoe de toeneming van de bevolking van het betreffende gebied geweest is in de periode, welke gelegen is tussen 2 volkstellingen. Het is duidelijk, dat het dan verschil maakt, welke periode men daarvoor kiest, omdat de loop der bevolking in verschillende tijdvakken nogal varieert. Teneinde dit bezwaar op te heffen hebben wij een drietal berekeningen opgezet, die telkens van een ander tienjarig tijdvak uitgaan. Hieronder vindt men het resultaat:

zielental op	basis 1909-1920	basis 1920-1930	basis 1930-1940
31-12-1909	20.073	20.073	20.073
31-12-1920	26.303	26.303	26.303
31-12-1930	33.360	34.338	34.338
31-12-1940	40.072	42.053	41.559
31-12-1950	46.608	49.614	48.608
31-12-1960	52.620	56.605	55.107
31-12-1970	58.997	63.867	61.917

In deze berekeningen is de grenswijziging met Enschede in 1937 gecalculleerd. Het is thans nodig bij de betekenis van deze cijfers stil te staan. Vooreerst kan worden opgemerkt, dat de bevolking van Hengelo in alle basisperioden sneller is gegroeid dan de landsbevolking. Voor de toekomst is derhalve gerekend met een positieve afwijking, hetgeen wil zeggen, dat voor Hengelo ook voor de komende jaren een aanzienlijk snellere groei is aangenomen dan voor het Rijk. De positieve afwijking voor Hengelo wordt veroorzaakt door de immigratie. Daar in het tijdvak van 1920—1930 Hengelo het grootste vestigingsoverschot heeft gehad levert een raming met deze periode als uitgangsbasis het hoogste getal op in 1970. Een vestigingsoverschot nu betekende voor Hengelo in het verleden steeds, dat de economische ontwikkeling gunstig was en dat de industrie tot expansie kwam. Er zijn steden, waar het juist andersom is. Dat zijn de steden, die de vestigingssaldi zelf niet kunnen verwerken en die er in ongunstige tijden mee blijven zitten. Als men derhalve aanneemt, dat Hengelo in 1970 plm. 64.000 inwoners zal tellen dan onderstelt dit een verdere ontplooiing van de economische bedrijvigheid in de plaats. In dit cijfer zijn dan gecalculleerd de uitbreiding van bestaande fabrieken, de stichting van nieuwe bedrijven en een verdere outillering van het middenstandsapparaat.

De hier weergegeven berekeningen en schattingen hebben uiteraard slechts een betrekkelijke exactheid. Ze bieden evenwel toch voldoende houvast. Moeilijker wordt het om mededelingen te doen over het verloop van het zielental tot het einde van deze eeuw. Dat in 1970 het maximumaantal inwoners zou zijn bereikt is wel zeer onaannemelijk. De bevolkingsprognosen voor het Rijk gaan er vanuit, dat de toename zich in steeds langzamer tempo zal voltrekken. Neemt men dit ook voor Hengelo aan, dan zou men voor het jaar 2000 een inwonertal van 75.000 kunnen aanhouden, gelijk ook gedaan is in de Nota van Toelichting op het Uitbreidingsplan 1940 der gemeente Hengelo.

Men kan nu de vraag stellen, of het niet waarschijnlijker is, dat in 1970 niet een zielental zal worden bereikt van plm. 64.000, doch van plm. 59.000, op basis van de toeneming der bevolking in de periode 1909-1920. Afgezien van het feit, dat het niet veel verschil uitmaakt, of men moet rekenen met een bevolking van 59.000 of van 64.000 zielen, kunnen enkele argumenten worden aangevoerd, welke er voor pleiten, dat Hengelo zich ook in de toekomst gunstig zal ontwikkelen.

Er bleek in het verleden in Hengelo een grote mate van groeikracht te bestaan, van het vermogen ook om te profiteren van een verbetering in de economische conjunctuur. Het is niet duidelijk, waarom het daarmee voor de komende decennien gedaan zou zijn. Er bestaat in het sociale leven continuïteit. De krachten, welke in de Hengelose gemeen-

schap in het verleden hebben gewerkt zullen ongetwijfeld nog enige tijd blijven werken. Daar komt bij, dat Hengelo in 1930 in sommige opzichten nog niet volgroeid was. De groep der verzorgende bedrijven was nog voor verdere differentiëring vatbaar. Hengelo is verder geenszins een plaats, die de industrie afstoot. Het heeft dank zij de aanleg van het Twentekanaal zeer goede industrieterreinen. Na 1930 werd hier een fabriek gesticht van de Koninklijke Zout Industrie met enkele honderden arbeiders, terwijl ook de Haka er een kantoor met magazijn heeft gevestigd. Er zijn nu na de bevrijding wellicht mede door de noodzaak van wederopbouw en vernieuwing, plannen voor uitbreiding van bestaande bedrijven. Zo wil de Haka een nieuwe sterk vergrote confectiefabriek bouwen en daarnaast een tricotagebedrijf en een grossierderij. Deze bedrijven zullen tezamen aan vele honderden werkkrachten, meest meisjes, werk verschaffen. Grote plannen heeft ook de coöperatie „Samenwerking” die in 1926 ontstond door de fusie van drie coöperatieve verenigingen en die thans 2.600 gezinnen als lid heeft. Deze coöperatie exploiteert reeds een kruideniersbedrijf met tal van winkels, een bakkerij, een schoenreparatie- en een verkoopbedrijf, een handel in kolen en aardappelen en een manufacturezaak.

Men kan de vraag stellen, of de industriële bedrijven te Hengelo niet te kampen zullen hebben met een tekort aan arbeidskrachten, indien zij nog verder zullen uitgroeien. In het bijzonder heeft deze vraag betrekking op de aanwezige textielbedrijven. Bekend is immers, dat de Twentse textielindustrie zich ernstige zorgen over de arbeidsvoorziening maakt. Het wil ons voorkomen, dat dit vraagstuk beheerst wordt door de immigratie. Wanneer de Twentse textielindustrie een periode beleeft van expansie trekt zij uit tal van plattelandsgemeenten, niet alleen in Overijssel, doch ook in andere provincies werkkrachten aan. Dit zal ook in de toekomst moeten gebeuren. De aandacht mag hierover stellig ook van de landsregering worden gevraagd. Voor de metaalindustrie is het probleem der arbeidsvoorziening minder urgent dan voor de textielindustrie, omdat de arbeidersbevolking zich tegenwoordig meer tot de metaalindustrie voelt aangetrokken. Hengelo met zijn metaalindustrie verkeert daarom in een gunstiger positie dan Enschede en Almelo.

Een punt van overdenking is ook, of Hengelo in de toekomst meer betekenis zal krijgen als centrum voor Twente. Te verwachten is inderdaad, dat instellingen, welke zich in Twente moeten vestigen, bij voorkeur op Hengelo hun keus zullen laten vallen. De ervaringen van het verleden pleiten voor deze onderstelling. Het is uiteraard niet nauwkeurig te zeggen, welke instellingen in de toekomst een vestigingsplaats zullen zoeken. Volstaan moet worden met enige suggesties. Zo is Hengelo de aangewe-

zen vestigingsplaats voor een middelbare technische school. Wellicht zou ook te Hengelo een garnizoen gelegerd kunnen worden. Hengelo komt stellig in aanmerking voor de stichting van een centraal kantoorgebouw. Door de bouw van een centraal kantoorgebouw, waarin een groot aantal diensten onderdak kan vinden, wordt Hengelo nog meer een aantrekkelijke vestigingsplaats voor instellingen, die het rayon Twente bestrijken. Een centraal kantoorgebouw is zeker een bijdrage tot de ontwikkeling van Hengelo als centrum. Voor Hengelo, als geografisch middelpunt van Twente met zijn uitgebreide arbeidersbevolking, is tevens een aantrekkelijke gedachte de stichting van een gebouw, waarin congressen en gewestelijke bijeenkomsten zouden kunnen worden gehouden door de arbeidersbeweging.

In de lijn der verwachting ligt overigens, dat Enschede het voornaamste economische verzorgingscentrum voor Twente zal blijven. Enschede heeft een voorsprong, is een aanmerkelijk grotere stad en is allerminst dood. Men zou kunnen opperen, dat Hengelo krachtens zijn geografische ligging goede kansen heeft te worden tot een verdeelcentrum voor goederen bestemd voor Twente, die langs het Twentekanaal zijn aangevoerd. Hiertegenover dient men te bedenken, dat ook Enschede en Almelo aan het kanaal gelegen zijn. Hengelo zou dus deze verdeelfunctie alleen kunnen uitoefenen in haar eigen verzorgingsrayon, dat van beperkte afmetingen is, en verder nog Oostwaarts in de richting van Oldenzaal. Veel hangt overigens af van particulier initiatief. De aanwezigheid van het vliegveld Twente lijkt ons voor de centrumfunctie niet van grote betekenis. Wel is de nabijheid der luchthaven van groot belang voor het bedrijfsleven. Wat de markten van vee, paarden en varkens betreft, in dit opzicht is de betekenis van Hengelo thans niet overmatig groot. In Twente heeft Rijssen een zeer belangrijke markt voor runderen, Stad-Delden een flinke paardenmarkt, Tubbergen een biggenmarkt. Het marktwezen wordt voor een belangrijk deel door traditie beheerst, terwijl verder de tendens bestaat, dat de markten welke eenmaal een grote aanvoer hebben zich steeds verder uitbreiden ten koste van de markten met kleine aanvoer. Of derhalve Hengelo nog de kans krijgt tot een belangrijke marktplaats uit te groeien moet worden betwijfeld.

Resumerend kan men zeggen, dat er alle aanleiding is aan te nemen, dat Hengelo zich in de komende decennien gunstig zal ontwikkelen. Dit betekent echter niet, dat er gegronde reden is om de prognose van de bevolkingsgroei te flatteren. Onderstelt men, dat Hengelo omstreeks 1970 65.000 inwoners zal tellen, en omstreeks 2000 75.000, dan is voldoende rekening gehouden met een voorspoedige ontwikkeling.

Résumé

Het beeld, dat in de voorgaande beschouwingen naar voren is gekomen is dat van een zeer snel groeiende plaats. Er is in Overijssel geen gemeente waarvan het zielental zozeer toeneemt als Hengelo, waarbij echter aan te tekenen valt, dat Enschede zonder het platteland van Lonneker nog sterker groeit. Hengelo is in de afgelopen deceniën gegroeid van dorp tot stad. Wie het Jubileumnummer van de Nieuwe Hengelose Courant (1886—1936) doorleest, krijgt eveneens deze indruk. Een deel der oudere generatie heeft Hengelo nog als dorp gekend. De historische betekenis van de bombardementen is nu, dat de plaats na de wederopbouw geheel een stad zal zijn, althans zal moeten zijn. Het centrum van de plaats, dat aanstonds zal worden gebouwd zal moeten zijn een binnenstad, dat wil dus zeggen het midden van een stad, die na verloop van jaren 65.000—75.000 inwoners zal herbergen.